

LES COL·LECCIONS DE FRAGMENTS DE MANUSCRITS A CATALUNYA*

A.M. Mundó

Ès ben conegut l'interès que ofereixen els fragments de manuscrits antics per a la història de la cultura, sobretot en aquells països que han sofert destruccions i espoliacions com a conseqüència de guerres i d'altres desgràcies. Catalunya ha estat un d'aquests països empobrits per infortunis periòdics. D'aquí n'ha resultat que els manuscrits medievals conservats en les nostres biblioteques amb prou feines depassen els 2600¹. Dispersats una mica arreu d'Europa i d'Amèrica del Nord n'hi deuen haver encara uns 400 més.

Per tal de refer l'antic patrimoni codicològic cal recórrer a aquestes deixalles fornides pels fulls de guarda i les relligadures de quaderns i lli-galls d'arxiu. Els reculls de fragments de manuscrits formats des de fa molt de temps en diversos països d'Europa, especialment els publicats

* Aquest treball ha estat presentat a la reunió del Comitè internacional de Paléographie que tingué lloc a Suïssa, i llegit en la sessió de Sankt-Gallen del dia 20 de setembre de 1979.

¹ Les biblioteques catalanes més riques en manuscrits medievals (anterior al començ del segle XVI) són: Barcelona, Biblioteca de Catalunya, amb 550; Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, 354; Tortosa, Catedral, 286; Vic, Arxiu Catedral i Museu Diocesà, 227; Barcelona, Biblioteca Universitat, 218; Urgell, Catedral, c. 150; Tarragona, Biblioteca Provincial, 147; Barcelona, Catedral, c. 134; Montserrat, Biblioteca, 132; Girona, Catedral, c. 70; Lleida, Catedral, c. 35; Perpinyà, Biblioteca Municipal, c. 30. Els altres fons públics i algunes biblioteques particulars estan en general al dessora d'aquestes xifres. L'ordre establert pel nombre no correspon pas sempre a la qualitat i antiguitat dels diversos fons.

per Ker i Watson a Anglaterra², per Kocher a Suïssa³, així com l'exemple recent donat per la Universitat de Budapest i el seu editor, Mezey⁴, m'han encoratjat a oferir un cop d'ull del que hom intenta de fer des de fa anys al nostre país.

Alguns investigadors dels Països Catalans ja fa temps que hi han prestat atenció. Entre ells cal destacar Pujol i Tubau⁵, Sunyol, Anglès, Ainaud, Serdà i sobretot Olivari i Janini, que ofereixen una bibliografia abundant⁶. En aquest moment hi treballem amb intensitat Gros, Pladevall, Soberanas i jo mateix per tal d'enriquir les col·leccions ja existents a Catalunya. Al final d'aquesta notícia hom podrà veure una llista provisorïa d'una cinquantena ben bona de col·leccions inventariades en un primer cens provisorï.

Fins al moment de redactar aquestes ratlles el total de fulls inventariats és de 6317, que corresponen a 2693 còdexs medievals⁷. Això vol dir que hom ha gairebé doblat el nombre dels manuscrits conservats més o menys sencers a Catalunya; el que significa un augment considerable del tresor literari llegat pels nostres avantpassats.

El fragment més antic dels recuperats consisteix en unes tires de dos folis en lletra uncial del segle VII, que contenen part del comentari de sant Jeroni sobre l'Evangelí de sant Mateu, actualment a la biblioteca de Montserrat (ms. 1252).

Sembla cert l'origen francès d'un full en uncial del segle VIII, amb els Diàlegs de sant Gregori, encara que és segur que la relligadura i el còdex d'on prové es conserven a la Catedral de Barcelona des del segle X.

² KER, Neil R., *Fragments of Medieval Manuscripts used as Pastedowns in Oxford Bindings...*, Oxford 1954, XX + 278 + 14 làms.; WATSON, Rowan, *Descriptive list of Fragments of Medieval Manuscripts in the University of London Library*, London 1976, XVI + 40 pàgs. dactilografiades.

³ KOCHER, A., en un llibre on descriu els fragments de l'arxiu de Solothurn (Suïssa), del qual he perdut la cita exacta. Vegue encara per Àustria: *Sankt Paul im Lavantthal, Stiftsbibliothek. Armarium 1. Katalog der Ausstellung Handschriftenfragmente von 500-1500, Sankt Paul im Lavantthal, Selbstverlag*, 1977, 200 pàgs. i il·lustracions.

⁴ MEZEY, László, *Fragmenta Codicum in Hungaria. Fragmenta Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*, 1 (1-300), en curs de publicació.

⁵ PUJOL i TUBAU, Pere, «El manuscrit de les Homilies de sant Gregori de la Catedral de Barcelona», *Bulletí de la Biblioteca de Catalunya*, V-VI (1918-1919), p. 188, on diu, tot parlant del foli dels Diàlegs: «És certament una altra dada d'interès que caldrà tenir en compte si algun dia s'arriba a establir la bibliografia de tot ço que les tapes d'antigues enquadernacions destrossades han donat al món savi, com proposava un investigador francès...», referint-se a LIKHATSCHEFF, Nicolas, «Une lettre de Nicolas EymERICI», en *Mélanges Chatelain*, p. 130.

⁶ Hom pot veure-la al final d'aquest article.

⁷ Aquest cens comprèn fins al novembre del 1979. Espero completarlo més endavant.

La mateixa relligadura ha restituit també uns 15 fulls de papir dels segles V al VII, entre els quals hi ha trossos d'un diploma reial merovingi. Cal lamentar que uns altres fragments d'un *codex prophetarum* en uncial del segle V, que contenien uns pasatges d'Isaïes en versió *vetus latina*, romanguin a la Biblioteca Vaticana des que el papa Piu XI féu restaurar aquesta relligadura barcelonina pels volts del 1929.

Hom conserva a Montserrat també quatre fulls d'un glossari en pre-carolina germànica dels volts del 800, que provenen de les guardes d'un llibre de Wissenburg (ms. 1038).

Cal mencionar uns 22 fragments de manuscrits del segle IX; naturalment que els dels segles següents són molt més abundants.

Quant al tipus d'escriptura llatina utilitzada a Catalunya després de la reconquesta del país vers la fi del segle VIII, és la carolina la que apareix ja des dels primers decennis del segle IX⁸. Encara ens queden, però, entre els fragments apareguts unes 13 restes de còdexs de l'anterior escriptura visigòtica usada també aquí pels mateixos anys; tot i que alguns d'ells provenen de l'interior de la Península i són posteriors al segle IX.

L'escriptura carolina catalana més pura hi és ben representada, així com també aquell tipus autòcton que anomeno «carolina rural» dels volts de l'any 900⁹. Han aparegut encara fragments de bells exemples de carolina francesa, italiana i germànica.

També hi és ben representada la notació musical, sobretot de neumes catalans des de la seva forma més arcaica del començ del segle X fins a la decadència del segle XIII. Els fragments de notació aquitana són nombrosos. No hi manquen tampoc els fragments en notacions franceses, italianes i germàniques. Han aparegut també fragments de polifonia antiga al costat d'altres que representen ja l'*ars nova*.

Alguns dels textos oferts per aquests nous fragments són notables. Els litúrgics hi predominen, com és normal. Entre aquests hom hi troba llibres mixtos força rars: combinacions de sacramentari i martirologi, de passionari i martirologi, de leccionari i antifonari, missals mixtos prou antics com per a considerar-los entre els primers d'Europa, junt amb altres curiositats litúrgiques.

Entre els fragments de Bíblia, nombrosos com era de preveure, n'he descobert un que podria ésser d'una tercera Bíblia de Ripoll; a més de

⁸ Un cop d'ull sintètic sobre aquesta qüestió pot veure's en els meus resums: article *Paleografia*, de la *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. 11, Barcelona 1978, pp. 210-211, i el capítol sobre cultura de la *Història de Catalunya*, Editorial Salvat, vol. 2, Barcelona 1979, pp. 263-264.

⁹ Vegeu els treballs citats en la nota anterior.

l'aparició de tres fragments de Bibles carolines molt antigues.

La patristica hi es també molt abundant. Hom hi retroba Cebrià, Orígenes, Eusebi de Cesarea —aquest es un fragment que prové versemblantement de l'exemplar ofert, el 925, a Ripoll pel comte Sunyer de Barcelona (ACA, codd. frag. 22).

Han aparegut així mateix alguns nous fragments de clàssics llatins: Ovidi, Virgili, el pseudo-Ciceró *ad Herennium*, un fragment medical derivat d'Hipòcrates en escriptura beneventana, i gramàtiques de Priscia.

Del cèlebre comentari de Beat de Lièbana a l'Apocalipsi han estat trobats fragments de tres manuscrits, un d'ells amb miniatures¹⁰.

Encara cal afegir a aquest conjunt alguns fragments en hebreu i àrab; igualment les restes d'un palimpsest armeni del segle VIII o IX.

Una de les descobertes més interessants per a la llengua catalana és la d'un full de la traducció del segle XII del *Liber iudiciorum* visigòtic, que fa honor a la biblioteca de Montserrat (ms. 1109) i que s'ajunta als cèlebres fragments de les Homilies d'Organyà que, al seu torn, honoren des de fa temps la Biblioteca de Catalunya (ms. 289).

Aquest cop d'ull seria incomplet si no subratllàvem la importància d'aquests fragments per a la història dels escriptors de la Catalunya medieval. Heus aquí, en nombre rodó, el que hom hi guanya: Ripoll, el més conegut per estudis clàssics des de fa temps¹¹, veu augmentar la seva biblioteca medieval amb gairebé 50 nous manuscrits. La catedral de Vic és, de molt, la més afavorida, amb més d'un centenar de manuscrits nous. Altres catedrals, com la de Barcelona amb més de 60 manuscrits, Girona amb 80, Urgell amb 50, Tarragona amb 50 també, Solsona i Tortosa amb una trentena cadascuna, i els monestirs de Montserrat (cap als 30), Poblet (uns 20), Sant Cugat (uns 10), les Abadesses (uns 20) i encara altres monestirs menys rics, seran també des d'ara millor coneguts en llur activitat cultural.

Un sol exemple il·lustratiu pot ésser el de la cartoixa de Montalegre, al costat de Barcelona. Només fa cinc anys que hom no en coneixia més que un sol manuscrit medieval. Recentment, però, n'han estat recupe-

¹⁰ VEGETI MUNDÓ, A. M. y SÁNCHEZ MARIANA, M., *El comentario de Beato al Apocalipsis. Catálogo de los códices*. Madrid 1976, p. 21 (n.º 1), p. 27 i 36-38 (n.º 15) i p. 39 (n.º 17).

¹¹ BEER, R., *Die Handschriften des Klosters Santa Maria de Ripoll*, Sitzungsber. k. Akad. Wissensch. in Wien, phil.-hist. Kl. 155, B. 3 i 158 B. 2, Abhandl., 1907-1908; trad. catalana de BARNILS, P., «Los manuscritos del monasterio de Santa Maria de Ripoll», *Bol. R. Acad. Buenas Letras de Barcelona*, 9 (1909), pp. 137-170; pp. 230-277; pp. 299-320; 10 (1910), pp. 328-365; pp. 495-520.

rats gairebé 600 fulls de pergami, que procedeixen de 44 manuscrits, des del segle XII al començ del segle XVI, en la seva gran majoria trobats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. És tant com dir que s'ha pogut reconstruir pràcticament tota la biblioteca medieval d'aquesta cartoixa barcelonina.

Només queda per mencionar i prestar atenció a les col·leccions catalanes de fragments de manuscrits que n'han recuperat més quantitat. La més rica, i de molt, és la de Vic, amb gairebé 750 fragments de nous còdexs; la de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, de Barcelona, amb uns 376; la de la Biblioteca de Catalunya, també de Barcelona, amb uns 260; la de Montserrat, amb uns 220, etc. M'estalvio la resta, que hom pot veure a continuació. Espero que, amb l'ajut de col·laboradors, podré donar algun dia les descripcions someres de tot aquest bé de Déu de fragments que, com he dit, gairebé dupliquen el nostre tresor codicològic i cultural de l'edat mitjana.

Llista de col·leccions inventariades¹²

- BADALONA, Col·lecció Bassa i Armengol: 8 ff. = 7 codd. des del s. XII.
BANYOLES, Arxiu Històric: 2 ff. = 2 codd. des del s. XI-XII.
BARBENS, Col·lecció particular: 4fr. de codd., s. XI (?).
BARCELONA, Arxiu Capitular: 337 ff. = 97 codd., s. VIII.
—, Arxiu de la Corona d'Aragó: 1183 ff. = 376 codd., S. IX.
—, Arxiu Diocesà: 240 ff. = 143 codd., s. X.
—, Arxiu Històric de la Ciutat: 197 ff. = 101 codd., s. X.
—, Arxiu Històric de Protocols: 136 ff. = 72 codd., s. XI.
—, Biblioteca de Catalunya: 530 ff. = 260 codd., s. IX.
—, Biblioteca Universitat: 81 ff. = 18 codd. s. X.
—, Col·lecció Capdevila: 159 ff. = 69 codd., s. X.
—, Col·lecció Mundó: 38 ff. = 25 codd., s. IX.
—, Institut Universitari d'investigació i documentació musicològica: 4 ff. = 3 codd., s. XII.
—, Museu Diocesà: 9 ff. = 7 codd., s. XI.
—, Orfeo Català: 7 ff. = 3 codd., s. XII.
BERGA, Centre Excursionista: 7 ff. = ?
BORRASSÀ, Can Fort: 2 ff. = 1 cod., s. XI.

¹² Aquestes xifres són ben sovint aproximades i s'hauran de controlar en un recompte posterior.

- EL BRUC, Arxiu Parroquial: 2 ff. = 2 codd., s. X.
 CARDONA, Arxiu Municipal, 2 ff. = 1 cod., s. XII.
 COLLBATÓ, Col·lecció Rogent: 2 ff. = 2 codd., s. XIII.
 EL COLLELL, Seminari: 3 ff. = 1 cod., s. XI-XII.
 FONTCOBERTA, Arxiu Parroquial: 4 ff. = 1 cod., s. XI.
 LA GARRIGA, Fundació Maurí: 5 ff. = 3 codd., s. XIII.
 GIRONA, Arxiu Capitular: 132 ff. = 62 codd., s. X.
 —, Arxiu Diocesà: 152 ff. = 102 codd., s. X.
 —, Museu Diocesà: 6 ff. = 4 codd., s. X.
 —, Seminari: 3 ff. = 2 codd., s. X.
 LLEIDA, Arxiu Capitular: 8 ff. = 7 codd., s. XII.
 —, Museu del Seminari: 26 ff. = 14 codd., s. XII.
 MOIÀ, Arxiu Notarial: 9 ff. = 3 codd., s. XI.
 MONISTROL DE MONTSERRAT, Col·lecció Gibert: 1 f. = 1 cod., s. XIII-
 XIV.
 MONTSERRAT, Biblioteca: 365 ff. = 220 codd., s. VII.
 OLOT, Col·lecció Dou: 4 ff. = 4 codd., s. XI.
 PARETS D'EMPORDÀ, Col·lecció can Viader: 1 f., s. XI.
 PERPINYÀ, Arxiu Departamental: 4 ff. = 3 codd., s. XI.
 PIEROLA, El Hostalets, Arxiu Parroquial: 28 ff. = 5 codd., s. XI.
 LA POBLA DE LILLET, Arxiu Notarial: 3 ff. = 2 codd., s. XII.
 POBLET, Biblioteca: 26 ff. = 19 codd., s. XII.
 PONTONS, Col·lecció Puigborell-Serramalera: 2 ff. = 2 codd., s. XIV-
 PORQUERES, Arxiu Parroquial: 2 ff. = 1 cod., s. XII.
 RIPOLL, Museu Folklòric: 20 ff. = 15 codd., s. XI.
 SALELLES, Arxiu Parroquial: alguns fragments.
 SANT BOI DE LLUÇANÈS, Arxiu Parroquial: 2 ff. = 1 cod., s. XI-XII.
 SANT GENÍS DE VILASSAR, Arxiu Parroquial: 5 ff. = 4 codd., s. X.
 SANT JOAN DE LES ABADESSES, Arxiu Col·legiata: 10 ff. = 7 codd.,
 s. X.
 SANT LLORENÇ DELS MORUNYS, Museu Patronat: 5 ff. = 4 codd.,
 s. XII.
 LA SEU D'URGELL, Arxiu Capitular: 120 ff. = 54 codd., s. X.
 SOLSONA, Arxiu Diocesà: 110 ff. = 70 codd., s. X.
 TARADELL, Arxiu Parroquial: 2 ff. = 1 cod., s. XI-XII.
 TARRAGONA, Arxiu Històric Arxidiocesà: 209 ff. = 79 codd., s. IX.
 TORTOSA, Arxiu Capitular: 69 ff. = 31 codd., s. X.
 VIC, Museu Episcopal: c. 2000 ff. = c. 750 codd., s. IX.
 VILAFRANCA DEL PENEDE'S, Arxiu Notarial: c. 50 ff. = 30 codd.,
 s. XII.

Bibliografia

- AINAUD de LASARTE, Joan: «Una versió catalana desconocida de los "Dialogi contra iudacos" de Pedro Alfonso, *Sefarad*, 3 (1943), pp. 359-376.
- , «Supervivencias del Pasionario hispánico en Cataluña», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 28 (1955), pp. 14-19.
- ALLONY, N. - FIGUERES, Antoni: «Manuscritos hebraicos de la biblioteca de Montserrat», *Sefarad*, 19 (1959), pp. 241-272.
- ANGLÈS, H.: *La música a Catalunya fins al segle XIII*, Barcelona, 1935.
- ART ROMAN, L'. *Exposition organisée par le gouvernement espagnol sous les auspices du Conseil de l'Europe. Catalogue*, Barcelona-Santiago de Compostela, 1961.
- BARTRINA, Sebastianus: «Fragmenta cuiusdam "Hilkot Sepher Torah" in urbe Guixolensi reperta», *Estudios Eclesiásticos*, 34 (1960), pp. 491-520.
- BATLLE HUGUET, Pere: «Miniatures i fragments litúrgics inèdits de l'Arxiu capitular de Tarragona», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 11 (1935), pp. 273-278.
- CAPDEVILA, Sanç: «Notes d'arxius. De l'Arxiu arxidiocesà de Tarragona», *Analecta sacra Tarraconensia*, 6 (1930), p. 295.
- FÀBREGA GRAU, Àngel: «Antics manuscrits litúrgics de la parròquia de Sant Genís de Vilassar», *Archivium latinum aevi medii (Bulletin Ducange)*, 26 (1956), p. 213-224.
- GROS, Miquel S.: «El fragment de "Liber psalorum" hispànic, Vic, Museu Episcopal, m. 259», *Revista catalana de teologia*, 2 (1977), p. 437-452.
- , «Fragments de bíblies llatines del Museu episcopal de Vic», *Revista catalana de teologia*, 3 (1978), p. 153-171.
- GUDIOL, Josep: *La pintura medieval catalana. Els primitius, III: Els llibres il·luminats*, Barcelona, 1955.
- JANINI, José - RICOMÀ, Javier: «Fragmentos litúrgicos del Archivo histórico archidiocesano de Tarragona», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 29 (1956), pp. 217-230.
- JANINI, José: «El fragmento de sacramentario de San Juan de las Abadesas», *Analecta sacra Tarraconensia*, 34 (1961), pp. 223-230.
- y RICOMÀ, Javier: «Manuscritos latinos existentes en Poblet», *Miscelánea Populeti*, I, Abadía de Poblet, 1966, p. 209-228.
- , «La colección de fragmentos litúrgicos de Vic», *Analecta sacra Tarraconensia*, 48 (1975), pp. 3-32.

- , «Fragmentos litúrgicos de Cataluña», *Miscellanea litúrgica catalana*, I, Barcelona, 1978, pp. 69-88.
- , «Dos calendarios de Barcelona (siglos X y XIV)», *Revista catalana de teologia*, 3 (1978), pp. 313-325.
- Librorum liturgicorum Cathalauniae s. IX ad XVI in Bibliotheca Montserratensi exhibitio, occasione VI conventus internationalis studiorum liturgiae, diebus 9 ad 13 septembris an. Dni. 1958*, Montserrat, 1958.
- MILLÀS VALLICROSA, Josep M.²: «Restos de una antigua Biblia hebraica en Gerona», *Sefarad*, 13 (1953), pp. 356-358.
- MIQUEL ROSELL, Francesc X.: *Inventario de los manuscritos de la Biblioteca de la Universidad de Barcelona*, I-IV, Barcelona, 1958-1969.
- MUNDÓ, Anscari M.: «Un monument antiquíssim de la llengua catalana», *Serra d'Or*, 2.ª època, any II, n.º 6 (juny 1960), pp. 22-23.
- i OLIVAR, Alexandre: «Fragments d'un curiós sacramentari-martirologi», *Spanische Forschungen*, I: Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens, 21 Band (Josef Vives zum goldenen Priesterjubiläum), Münster i. W., 1963, pp. 12-53.
- , «El proser-troper Montserrat 73», *Litúrgica*, 3 (*Scripta et documenta*, 17), Montserrat, 1966, pp. 110-111, 131-2.
- , «Un fragment molt antic de litúrgia romana a Catalunya», *II Congrés litúrgic de Montserrat*, 1965. Secció d'Història, Montserrat, 1967, pp. 173-188.
- , «Nous manuscrits amb notació catalana arcaica». *Excursus I*, ibidem, pp. 188-190.
- , «Sermó inèdit sobre sant Pau de Narbona atribuït al bisbe Oliba de Vic», *Narbonne. Archéologie et Histoire*, Montpellier, 1973, pp. 105-113.
- y SÁNCHEZ MARIANA, Manuel: *El comentario de Beato al Apocalipsis. Catálogo de los códices*, Madrid, 1976.
- NOGUERA, Raimon y SANS TRAVÉ, Josep M.²: *Catálogo de la exposición de documentos del Archivo histórico de protocolos de Barcelona*, Barcelona, 1975, pp. 21-22 (n.º 31-37).
- OLIVAR, Alexandre: «El fragmento de sacramentario ms. 819 de Montserrat», *Hispania sacra*, 1 (1948), pp. 415-423.
- , «Un fragmento de sacramentario inédito del Museo episcopal de Vic», *Hispania sacra*, 2 (1949), pp. 419-424.
- , «Notas sobre manuscritos», *Hispania sacra*, 8 (1955), pp. 429-446.
- , «El leccionario "Sambola" reaparecido», *Hispania sacra*, 11 (1958), pp. 175-183.

- , «Les supervivències litúrgiques autòctones a Catalunya en els manuscrits dels segles XI-XII, *II Congrés litúrgic de Montserrat*, 1965, *Secció d'Història*, Montserrat 1967, pp. 21-89.
- , «Els manuscrits litúrgics de la biblioteca de Montserrat», (*Scripta et documenta*, 18), Montserrat, 1969.
- , «Catàleg dels manuscrits de la biblioteca de Montserrat», (*Scripta et documenta*, 25), Montserrat, 1977.
- , «Els manuscrits andorrans conservats a la biblioteca de Montserrat», *Quaderns d'Estudis Andorrans*, 2 (1977), pp. 43-47, 4 fcs.
- P.A.: «Catálogo del Museo Arqueológico del Seminario de Lérida», *Esperanza*, 19 (1935), pp. 295-298.
- PUJOL i TUBAU, Pere: «El manuscrit de les Homilies de sant Gregori de la catedral de Barcelona», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, V-VI (1918-1919), pp. 187-188.
- ROURA, Gabriel: *Una nova versió de l'Epístola farcida de sant Esteve*, Girona, 1978.
- SERDA, Lluís: «Els fragments, en pergamí, de Taradell», *Taradell. Revisital mensual*, 7, n.º 84 (1955), p. 1.
- , «Inicis de la litúrgia romana en la Catalunya vieja», *Hispania Sacra*, n.º (1955), pp. 387-394.
- SUNYOL, Gregori: *Introducció a la paleografia musical gregoriana*, Montserrat, 1925; edició francesa: *Paléographie musicale grégorienne*, Paris 1935.